

[Erdélyi Magyar Adatbank]
Arad vármegye és Arad szabad királyi város monographiája,
II. kötet: Első rész

ARAD TÖRTÉNETE

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL A TÖRÖK HÓDÍTÁSIG
(1566.).

I. ARADVÁRMEGYE ŐSKORA.

I. A KŐKOR.

Ősvilági kép. Állatok. Az ősemlék szerszámai és fegyverei. A halmok. Lakóhelyek. Agyagipar. Vadászat, halászat, földművelés.

Rengeteg erdők borították az ősi Aradvármegyét. Ez erdők uralkodó faneme a síkságon a szil volt, mint ezt a vármegye czímere ma is bizonyítja; a mellett különösen a tölgy díszlett. Benn, a Mátra és Makra alja (a Moma Kodru s a Hegyes-Drócsa) lejtősegein, mint ezt a kővületek és százados helynevek bizonyítják¹⁾, nyír és gyertyánfa is sűrűn találkozott. Sőt a középkorban Nyírköznek nevezték a mai egész Erdőhátat (Lunkaságot), s Nyírségnek a Körös-Maros közét. A hárs, juhar, kőris, fűz és vadkörte a vármegyének oklevelekben legrégibb idők óta emlegetett fanevei közé tartozik.

A síkságon kevés volt a tisztás; de nem hiányzott végképen. A nádasok nagy területet foglaltak el és kicsilllogott közülök az utolsó áradások óta lappangó víz. Mély barázdákat vágva, minden irányban folyók ágazták be a vidéket, mely a természet őseréjét mutatta. A *Maros* volt már akkor is a főfolyó; pedig jobban pazarolta kincseit, mert nagyjából híven őrzött mai irányán kívül egy másikat is követett. Paulisnál lekerült Világos alá s a *Százszécsény* medrében hömpölygött tovább. A két *Körösön*, *Tőzön*, *Csigeren* kívül tömérdek ér és fok vezette le a fölösleges vizet, mely több lehetett a mainál, mert a roppant nagyságú erdők sűrűbbé tették a csapadékot. Még történeti időkben is óriási területek voltak fával benőve s emlékeink a mainál több patakról beszélnek.

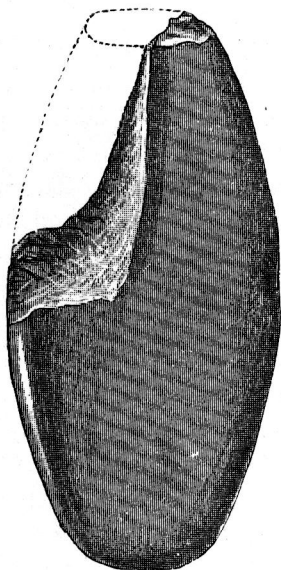
Erdők nyugalmát, nádasok csendjét gyakran zavarta *vadállatok* zaja. A közönséges dúvadak őseremes alakjai mellett soha nem látott szörnyetegek mutatkoztak. Például a *mammut*. Milyen jelenet lehetett az, mikor ez a sötétszürkés bőrű őselefánt, melynek vörös gyapját lósörénynél vastagabb, hosszú, fekete sörte tarkította, csapatosan végig-csörtetett a

¹⁾ A déznai barlangokban faopált is találtak. Baszarabásán nagyobb faopál-telep van. (Schmidl, Das Bihargebirge, 310—11.)

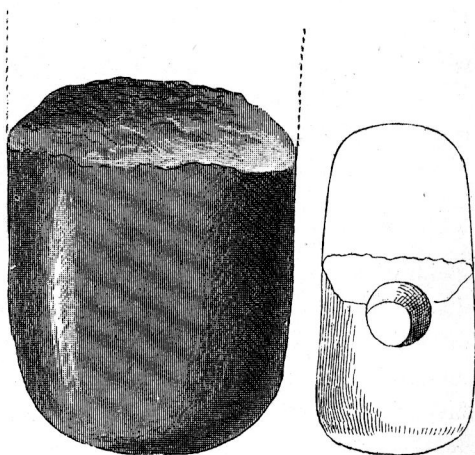
százados fák közt, hosszú vonalon ledengelte maga előtt a sást és a nádat s azután megállt a Maros vagy a Körös partján, hogy orrmányát vízzel szíjja tele!¹⁾

Izmos fejét szügyébe vágva rohant tovább az *ősbölcény* (*bos primigenius*) s rőfögre keresztezte útját a *vaddisznó*; zsákmány után éhesen futkosott a *farkas* és a *róka*, melyek elől remegve tért ki a *jávorszarvas* és az *őz*. Monyásza vidékén, a Piatra-ku-laptye déli lejtőjén a vörös-tarka márványban támadt üreg a *barlangi medve* (*ursus spelaeus*), *barlangi farkas* (*canis spelaeus*) és *barlangi hiéna* (*hyaena spelaea*) csontvázainak töredékeit őrizte meg. E ragadozók a diluviális korban keletfelé e vidékig voltak elterjedve s jó búvóhelyeket találtak itt s a Bihar-hegység odúiban²⁾.

Mindezen állatok féltek egymástól; de méginkább féltek a rájuk vadászó *embertől*. Mert az ember, ki oly törpe volt a mammothoz és medvéhez képest³⁾, űzte, vadászta valamennyit, hogy éhségét csillapítsa, bőrével testét födözze s agancsaikból, szarvaikból, csontjaikból eszközöket készítsen.

A paulisi kőkalapács.

A paulisi kőkalapács.

Egyetemes lángésznek kellett lennie; értenie mindenhez, mire a közönséges életben szüksége volt.

Ha meggondoljuk, mily kezdetleges műszereik lehettek, ámulattal kell néznünk azokat a *kőbaltákat* és *kőkalapácsokat*, melyeket Ágyán,

1) Újabb időkben a Maros és Körös ágyából ismételve napvilágra került egy-egy mammut csontja. 1811-ben az ágyai Körös-mederben egy mammut farcsontját találták, mely most a békésmegyei muzeumé. Az aradi lyceum természetrajzi szertárában is több részlet van a megyében élt mammutokból. Különösen érdekes a Maros áradmányában 1878. talált csigolya. — 2) *Pethő*, a Kodru-hegység geológiájához. (A földt. int. 1889. évi jelentése, 37—8.) — 3) Arad területéről mindháromnak érdekes csigolyái vannak az aradi lyceum természetrajzi szertárában.

Solymos-Bucsáván, Pécskán, Simándon, főleg pedig Paulison találtak¹⁾. Súlyuk sem hiányzott, mert a péli gránit kőbalta két és fél kilogrammot nyom²⁾. Ezek mind az aradi háziipar termékei. A paulisi kőbalta mellett gránit *csiszolóköre* is akadtak, melyen a kőbalta élszélességének megfelelő mélyedés látható. Trachiton kívül közönséges homokkőből is készültek s más, egészen vagy félig csiszolt tárgyak kíséretében, kivált Új-Paulison mutatkoznak³⁾. A baltákat és vésőket ugyanis nem készítették mindig kemény anyagból. Paulison és a csálai erdő táján a Maros medrében csillámpalából valóra is bukkantak⁴⁾. Arra szolgáltak, hogy gazdáik mellett nyugodjanak a sírban; jelek, a melyekből a túlvilági életbe vetett hitökre lehetne következtetni.

A baltákhoz és kalapácsokhoz hasonló módon készítették *kővésőiket*, melyek, erős rúd végére jól odakötözve, lándzsahegyekül is szolgálhattak. Paulison az említett csiszolókö és balta mellett két serpentin, és egy finom szemű diorit kővéső is került felszínre⁵⁾; Ágya, Szent-Anna és Simánd szintén szép példányokat őrizett meg számunkra a föld mélyében; legépebb a simándi, mely igen élesre és finoman van csiszolva, míg ugyanonnan egy 9 cm. hosszú gránit vésőnek csak töredéke maradt ránk⁶⁾.

Az ősnépek nyélbeüthető vagy felkötözhető vésői, lándzsái a közléről való támadásnál szerepeltek; a távolból *nyilakkal* lőttek elleneikre vagy a vadállatokra. Vékony faháncscsal ügyesen kötözték a vesszőre ková-, jaspis- és viaszopál-szilánkokból álló nyilhegyeiket. Acsuczá egyik hegyén sok szép piros jaspis van elszórva s már múlt századbéli földleírók is tudták, hogy a jószási Kremenyősa (Tűzköves) nevű völgyben sok a «kovának való tűzkő⁷⁾». 1787. május 12-én Aradmegye kihirdette, hogy illő jutalomban részesíti azt, ki a megyében tűzkőtelepet fog fölfedezni. Jól ismerték ezt a reájok utalt őslakók, kik, a mint bőven találtak hegységeink-

¹⁾ Az ágyai (kissé lepattogott éllel) a békésm. muzeumban 9. sz. a. Ki volt állítva a nemzetközi régészeti congressus alkalmával Budapesten (l. *Hampel*, Catalogue de l'exposition préhistorique, 105. l.); a bucsávait a barnakőbányában találták s talán legrégebbi bizonyossága annak, hogy Aradban is foglalkoztak már a bányamívelés egy nemével az őskorban; *Hoffmann* Ráfael bányaigazgató ajándékából a nemzeti muzeumé (1879. évi jkönyv, 124. sz.); a pécskai (mely inkább kalapács) az aradi lyceumban (166—7.), a paulisi a nemzeti muzeumban (1876. évi jk., 171. sz.) s a délmagyarországi két kisebb (99. és 101.). Van kettő, a szent-anna-simándi vasút vonaláról, az aradi Kölcsey-egyesület régiségei közt és ismeretlen helyről egy az aradi polg. iskola gyűjteményében is. — ²⁾ 1883-ban 3½ méternyi mélységben találták. (Békésm. muzeum.) — ³⁾ Nemz. muzeum. 1876. — 171 (2.), 302. (5., 68.) jk. szám. — ⁴⁾ Amaz a délmagyarorsz. muzeumban 98., emez az aradi lyceumban 158. sz. a. — ⁵⁾ Amaz 1875. okt. 22. (Rajza a Tört. Értesítőben, 1876. — 108 l.) a délmagyarországi muzeumé, — emez az aradi lyceumé. — ⁶⁾ Az ágyai a békésm. muzeumban, 12. sz. a.; emezek jobbadán *Török* Béla simándi gyűjteményében; a simándi töredék s a szent-annai gránitvész a Kölcsey-egyesületé. — ⁷⁾ *Vályi*, Magyarorsz. leírása (1799.) II. 257. és *P. Nagy* László, Aradmegye leírása, V. 162. (Kézirat a nemzeti muzeumban.) Az Erdélyfelől jövő mőczok ma is bebetérnek oda tűzkövet szedni.

ben baltáik és kővésőik számára gránitot, trachitot, vagy homokkövet, úgy nyílhegyeik beszerzése végett sem kellett épen az Eperjes-tokaji-hegyláncz vidékére fáradniok¹⁾. Paulison, Okkopváron találtak kova- és obszidián magköveket (nucleusokat) is, melyekből nyílhegyeiket lepattogtatták²⁾; a szebb és nagyobb példányokat kések, sarlók, sőt, kissé kicsorbítva, helyenként fűrészek gyanánt használták. E végből legszívesebben *szarvasagancs*-nyelekbe ütötték be s erősítették meg őket. Ilyen lefűrészelt, idomított agancsokat eleget gyűjthetünk a szentannai Papokhalmán, Pankotán, Paulison, Erdőhegyen, Pécskán stb. A Fejér-Körös szabályozása idejében egész kis muzeumra valót emeltek ki az iszapból³⁾. A jobb, épebb példányokat külön be is metélték s fűrésra használták⁴⁾. Az őz- és szarvasagancsok csákányok gyanánt is szolgálhattak.

Messzehordó fegyvereik közé tartoztak a *parittyakövek* is. Meglehetősen nagyságút találtak a paulisi őstelepen, míg a szentannai avargyűrű közelében levő földvárban agyagból égetett golyócskákra bukkantak, melyek könnyebbségöknél s annál fogva, hogy, gyorsan elhajítva, mégis kellő erővel sujtottak, a nagyobb távolságból való harcztot is lehetővé tették. Ez égetett veres golyócskák, miket kisebb kavicsok különben gyakrabban s talán több sikerrel helyettesítettek, az őslakók *tűzhelyére* vezetnek bennünket.

Már Cotta⁵⁾ figyelmeztette a világot a paulisi szőlőhegyen a Maros felszíne fölött mintegy 70—80 méterrel, agyagrétegben talált *cserépedényekre*. Ott a Marosra dülő sziklás hegyfokon, a Boros-féle szőlőben és annak közelében a munkások ásója, kapája most is gyakran lők felszínre hamuval kevert edényeket. Lenn, a Százázér kiszakadásánál, a paulisi temető-domb, a zimándi, simándi, pécskai, bánkúti, s általán az Aradvármegyében többé-kevésbé még álló 110 halom mindmegannyi őstelep, igazán az *Ősvilághalmateleke*, a hogy a középkor végén nevezték Aradmegye nyugati részén Vizes-pusztá egyik dombját⁶⁾; vagy *hőhalom*, a mint a XV. században hitták a ma már pusztá Szent-Király egyik földhányását⁷⁾. Az őslakók tűzhelye, műhelye, konyhája, erőssége s egyúttal temetője! E halmok közül tudományosan még egy sincs megvizsgálva; esetleges megbolygatásuk azonban már többször vezetett azon fölfedezésre, hogy őket mint a kő-

1) A leggazdagabb lelőhelyek Paulis, Simánd és a keszinczi Okkopvára (most Temesben, a középkorban Aradban.) — 2) Szép példányok vannak Paulisról a nemz. muzeumban. (1876. — 302. sz., 12—13.) Szent-Anna és Simánd vidékéről 1 fekete obszidián s két obszidián-szilánk az aradi Kölcsény-egyesület régiségei közt is, 18—19. sz. — 3) A legtöbb *Török* Béla gyűjteményében s onnan az aradi lyceumban. — 4) Új-Paulison *Varga* Ferencz 1876. máj. 2. ázott ki egy ilyet. A délmagyarorsz. muzeumban, 84. sz. a. Pankotán a hajdani apátsági templom baloldali tornya s a mellékoltár külső falazata tövében volt a legtöbb kidolgozott szarvasagancs. — 5) *Cotta*, A jelen geológiája, 286. l. — 6) *Essewylagalmateleke* egy 1506. évi oklevélben. Orsz. lt. Dl. 21525. — 7) *Monticulum* vulgo *Hewhalom* vocatum, 1394. — *Haan-Zsilinszky*, Békésm. o. l. 56.

és bronzkor embereinek otthonát tekintsük. Még halottaikat is ezekbe tették. A mint más ősnépek, még a történelmi rómaiak is hódoltak az ősök, a penátok emlékének, s a nekik emelt oltárokon gyújtottak tüzet mindennapi eledeleik elkészítésére, ép oly kevéssé borzadtak vissza Arad őslakói attól a tudattól, hogy ugyanazon domb mélyében porladnak kedve-seik, a mely domb tetején ők élnek. Az itt-ott megbolygatott halmok az eleven földdel vegyesen mutatják az ember és az eledelélül szolgált állatok (gimszarvas, ökör, kecske, macska, kutya, hörcsög, disznó, kagyló, béka-teknyő, hal) csontjait¹⁾, — a hamuréteget, mely néha oly vastaggá nőtt, hogy többé meg sem találták benne odatévedt házieszközeiket. Azt kell gyanít-nunk, hogy az örökös tüzelés miatt nagyon is felgyűlvén a hamu, új, ele-ven földréteget hordtak reá, újra kezdték a tüzelést és ismételték eljárá-sukat annyiszor, a hányszor szükségesnek gondolták.

Valóban, minden jel oda mutat, hogy így, mesterségesen keletkeztek Aradmegyében a *halmok*, melyeknek számát, mint említettem, száznál többre tehetjük. Már 250 év előtt akadt a vidéket jól ismerő író, ki azt mon-dotta, hogy a glogováczi Öthalom lerakodott homokból természetes úton keletkezett²⁾. S e véleményben egyideig az újabb kor geologusai is osz-toztak. A néphagyomány találékonyabb. Azt beszéli, hogy az óriás király egyszer vándorolni, országot, világot látni küldte őt fiát. Mentek, mende-géltek s a roppant sárban gázolva, kimerülten álltak meg a mai Glogo-vác helyén. A mint sorban egymásután következtek, botjaikra támaszkodtak s azok segítségével tisztították le a bocskoraikhoz tapadt sarat. S ez annyi volt, hogy mindegyiknek helyén egy-egy halom támadt. Óriásokról beszél egy oláh néprege is, mely más vidéken sem ösmeretlen ugyan, az Öthalomra vonatkozó része azonban eredeti. Egyszer három óriás kisasszony elhatározta, hogy egy-egy várat épít; az egyik Világoson, a másik a Vurvu-Tornyán (Kuin mellett), s a harmadik Solymoson. Kötőjükben a Marosból hordták a homokot és a földet. A világosi és a solymosi kis-asszony azt mondta, hogy váraik, ha Isten is úgy akarja, nemsokára ké-szen állnak. A vurvu-tornyai kevélyen azt felelte, hogy az övé akkor is elkészül, ha Isten nem segíti. E pillanatban nagy robajjal összeomlott Vurvu-Tornya, a lányok kötejből pedig a föld kihullott, épen Glogovác-znál. Ebből keletkezett az öt (nem tudjuk, miért épen öt) halom. — Mások máskép mondják. Óriás király lakott azon a helyen, hol most Glogováczon egy régi nagy templom romjai állanak. A vén uralkodót hiában kérte őt fia, hogy birodalmát köztük felosztssa. Elhatározták tehát, hogy megvakítják s alkalmatlanná teszik az uralomra. Egy éjjel rémítő sikolyra ébredt föl a palota népe; az előrohanó szolgák épen idején érkeztek, hogy megment-sék

¹⁾ Paulisról gazdag gyűjtemény a nemz. muzeumban, 1876. jk., 171. sz. 116—132. V. ö. Történ. Értesítő, 1876., 69. l. — és Pankotáról u. o. 1885., 200. l. — ²⁾ »Ex aggesto sabulo natura surrexerant.« Szamosközy István Tört. Munkái, III. 320.

uruknak másik szemét, melyet az elvetemült fiúk szintén ki akartak tolni. A vak király csakhamar törvényt láttatott fiain s kivégeztetve valamennyit, öt nagy halom alá temettette¹⁾. E mondába ugyan sajátságos módon belejátszik II. vagy vak Béla király történetének homályos emlékezete, de mesés jellegét teljesen megadta az óriások szerepeltetése. Három holdnyi területen ma csakugyan öt halom van Glogovác mellett s egy vonalban, szabályos távolságban állnak éjszaki irányban. Érdekes volna tudni, van-e hasonló monda a Szörénységben 1493-ban emlegetett Öthalom faluról, vagy az újabb időkben megátsotott szegedi Öthalomról?

Az Öthalom Glogovác mellett.

Ezt a szabályosságot a megye más vidékeinek halmainál is feltaláljuk. Így pl. a mai Szent-Márton közelében a szentkirályi halom, melynek átmérője 52½ méter, köröskörül van véve halmokkal, melyek, a szántás következtében, már-már alig látszanak. Tőle délnyugatra, a Bugyér mentén, 7, északkeletre pedig 8 apró domb körvonalaít lehet még kivenni. Szent-Királytól éjszakra Székudvar és Ottlaka közt (tehát kelet-nyugati irányban) a Bugyér folytatását képező Kékesben 47—50 kisebb-nagyobb halom látszik, melyek ismét egy középpont körül csoportosúlnak. A szentkirályi és ottlakai (kékesi) halomrendszer közt körülbelül középpüth, a sikló-eleki or-

¹⁾ Az első és utolsó regét glogováciaktól hallottam; az óriáskisasszonyokról szólót, gyoroki, kuvini és ménesi vinczellérek elbeszélése után Földes János törvényszéki bíró volt szíves velem közölni.

szágút déli oldalán emelkedett az ú. n. Kéthalom. Az egyiket, egy nagy mélyedés betöltésére, elhordták; a másik ma is 17—18 méter magas, be van fásítva és tetejéről szép kilátás nyílik a síkságra. A vármegye nyugati részén, a budapest-aradi vasútvonal keleti oldalán ismét egész halomrendszer mutatkozik. A Mácsa, Otlaka és Kétegyháza által képezett tompaszögű háromszögben térkép, szemlélet és értesítés alapján 37 dombról van tudomásom; eredetileg azonban e csekély, alig 85 □ kilométernyi területen, a talajnak egyéb egyenetlenségeit tekintve, kétannyi halom is állhatott; úgy, hogy majdnem minden négyszög kilométerre lehet számítani egyet. Különösen sűrűn sorakoztak egymás mellé Lőkősházától délkeletre.

Míg a vármegyének éjszaknyugati részében csoportosan helyezkednek el a halmok, éjszakkeleten már inkább csak egyenként találkozunk velük. A hegyek közt Déznán, Lázon és Bohányban csak 1—1 van. A Szartos folyó két oldalán azonban, a Tőz és Fekete-Körös közt, Miske és Vadász határában ismét 14—14, Apáti körül pedig 11 domb van, melyeknek magassága ez idő szerint 2—4 méter közt váltakozik. Legmagasabb az a domb, melybe 1837-ben «a legvitézebb huszár»-t, Simonyi ezredest temették¹⁾. Ki tudja, az őskornak mely nagy embere mellé került koporsója! Mert több, mint valószínű, hogy a magyar alföldi halmok nagy része eredetileg temetőhelyül szolgált, melybe részént csoportosan, részént egyenként hantolták el a halottakat²⁾. A glogováczi halmokról már említett rege, s azon másik hagyomány, hogy oda vagy Trajanus temettette Decebal legyőzött népét, vagy pedig vak Béla az Aradon levágott 68 főurat; a Vérhalom-név³⁾, mely talán hasonló körülményre vonatkozik, — azt bizonyítja, hogy a nép temetőhelyeknek tartja azokat. A glogováczi legdélibb halomban, melyet a kincstár 1851-ben kápolna-építésre engedett át, fegyvereket találtak⁴⁾; a dombegyházi (most csanád-, a középkorban aradmegyei) Attila-halomban Attila, az apáti 11 halomban az őslakók sírját gyanítja a nép; a szentkirályi s más halmokon látható ásatások nyomai eléggé bizonyítják, hogy a nép harcosok és előkelő emberek nyugvóhelyét látta és látja e dombokban. Nagyon érdekes, hogy Aradmegyében Vaszója falu határában a Topila-hegyen már e század elején régi temetőre bukkantak, melyben minden sírgödör téglával s kővel van kirakva; hogy ez eset Kiszindia (a régi Közönd) határában is ismétlődik⁵⁾ s hogy ezekben ülőhelyzetben voltak eltemetve a halottak⁶⁾. Az ősemberek való-

1) Később fia, b. Simonyi Lajos helyeztette őt el a vadászi családi sírboltba. — 2) Az alföldi halmairól l. Dr. Dudás Gyula cikkkét (Történ. Értesítő, 1887—61—82. l.) *Lenhossék*, a szeged-óthalmi ásatások. (Budapest, 1882.) *Varázséji* Gusztáv jelentése ugyanazokról (Arch. Ért. 1881. — 323—336.) stb. P. Nagy László cikke (Aradvármegye régiségei közé számítható halmokról. Tudom. Gyűjt. 1819. II., 80—83. l.) csak helyrajzi érdekű; ép úgy, mint *Daurer* Jánosé (Figyelmeztetés az arad-környéki helynevekre és halmokra. »Alföld«, 1863.) — 3) *Ferney*, Keleti utazás, II. 91. — 4) *Parecz*, Aradmegye ismertetése. 77. l. — 5) *Fábián*, Aradmegye leírása. II. rész. (Kézirat), 179. és 181. l. — 6) *Parecz*, id. h., 9. l. és Tört. Ért. II. 68—9.

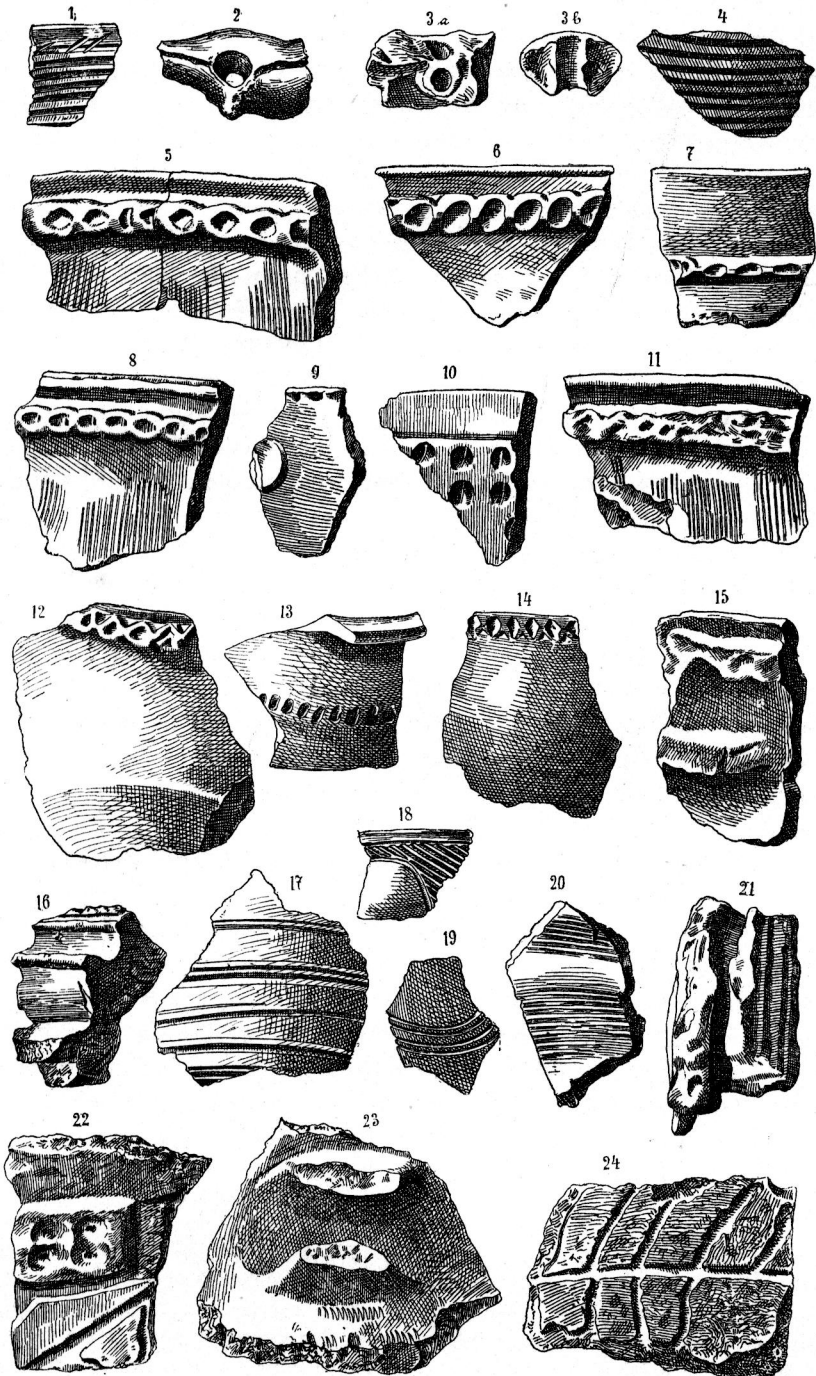
ban ilyen kitűnő helyeket kerestek ki halottaiknak s a hegyvidéken kövelt szokásaikat valószínűleg megtartották akkor is, midőn a síkságra költöztek; csak hogy akkor már halmokat kellett emelniök. Vannak-e az aradi halmok belsejében kővel, esetleg téglával kirakott sírüregek, rendszeres ásatások nem történvén, nem állíthatjuk. Csupán a kisjenői uradalomhoz tartozó bányai dombokról hallottam, hogy azokban kőkoporsókat (talán inkább kővel kirakott boltozatokat) s bennök embercsontokat találtak volna; bizonyosat azonban senki sem mondhatott. Valószínű, hogy a legtöbb esetben fával bélelték a sír üregét s még valószínűbb, hogy sírkamara nélkül készültek, mint a magyar alföldi halmok általán. Az új-paulisi temetődombban¹⁾ két méternyi mélyen, kőkori tárgyak közt, 18 darabra törve egy ember koponyáját találták²⁾. Ezen koponya mindenesetre valamely ősemberé; felső állkapcsában megmaradt fogai nem állnak függélyesen, hanem előre nőttek s így, hacsak rendellenes képződésre nem kell gondolnunk, egyetlen, Európában ma élő népcsaládhoz sem számíthatjuk. A pécskai nagy sánczban, mely — a nép szerint — eredetileg 50 méter magas lehetett, szintén tömérdek csontot, cserepet, békakagylót stb. s nagy mennyiségű hamut találtak. Ugyanott az országúton a nagy és kis sáncz között parittyakövek és urnák közt négy, meglehetősen ép hullára bukkantak; met-szőfogaik elül hiányzottak, a többiről azonban még a zománcz sem kopott le.

Rendes falvakban nem tartózkodott ugyan s a házról sem lehetett kellő fogalma, — az összetartozás érzete azonban némileg már kifejlett e vidék első lakosságánál is. A dombokon, melyek — a megye legtöbb vidékén — egy-egy középpont körül sorakoztak, állandó őrséget tartott s ennek legszentebb kötelessége a tűz folytonos táplálása volt. Tűzet oly kinnal gyújthattak, hogy okvetetlenül közösen kellett ápolniok egy-egy tűzhelyet, hova messze-vidékről is visszatértek, hogy eledeleiket elkészítsék. E halmok az ősök első társadalmi érintkezéseinek tanúi. A hegyökben lobogó láng kalaúzolta otthonához a rengetegben és a folyók partjain élelmi szereket kereső vadászt vagy halászt; ott melegítették föl dermedt tagjaikat; erdei gyümölcsök által gyengén táplálva, ott juthattak frissen sült húshoz s ott készítették el az élet kényelmének emelésére szükséges ama tárgyakat, a miknél semmiesetre sem nélkülözhatték a tüzet.

E halmokon ringott az *agyagipar* bölcsője.

Vármegyénk őskori leletei közt vannak ugyan még durván idomított, simítatlan, czifrázatlan, vagy csak ügyetlenül ékesített edények; a legnagyobb rész azonban a korong használatára, tehát a fazekasság fejlettebb voltára vall. — Némelyik nagyon is felületesen van égetve; agyaga mál-

¹⁾ Mint őstelepet és pogány temetőt leírta *Miletz* a Tört. Ért. II. 60—70. — *Varga* (u. o. 91—94.) és *Hampel* (id. m. 110—111. l.) a koponyán kívül a többi tárgyat is leírta. A dombot ma is temetőül használják. — ²⁾ Megvan a nemzeti muzeumban. 1876. jk. 171. sz., 113.

Paulisi cserépedények.

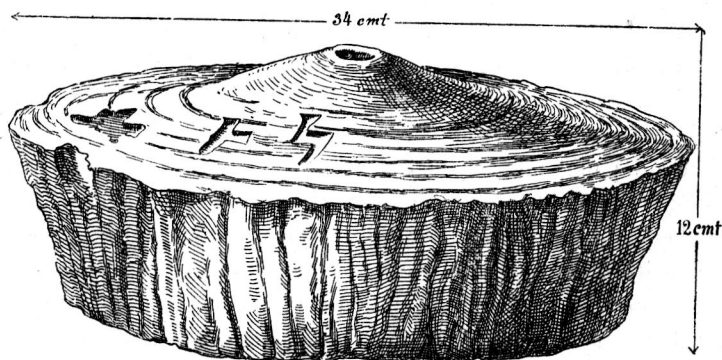
lékony, oldala csupasz vagy ujj-, esetleg vesszőbenyomatokkal s karczolatokkal díszített. Ilyeneket kivált a pécskai szőlődombon, Paulison, a székvadvari törökvárban s Erdőhegyen találtak¹⁾. Lassankint mindnagyobb gondot fordítottak az edényeknek úgy égetésére, mint díszítésére. Egy Livádián (Kis-Jenő közelében) talált lábasforma edény oldalain a kivájt czirádák közt már vörös festés nyomai látszanak²⁾. Az oldalczifrázatok szabályosabbak és ízlésesebbek, a símitás tökéletesebb; feledtetni képes a máz hiányát és szembeötlők, hogy korongon kellett készülnie³⁾. Arad, Pécska, Paulis, Simánd, Csála, Vadász stb. az egyik irányban ép oly nevezetes példányokat szolgáltatott, mint a másokban. E részben kiváló érdekre számíthatnak a szentannai avargyűrűben és a Papokhalmán előforduló leletek, melyek változatosságuk által tűnnek ki; vagy az erdőhegyiek, melyek a Körös iszapjából, olykor 5—6 méternyi mélységből, kerültek napvilágra. Kisdéd fazekak, bögrék, csuprok, ivópoharak, korsók, merítő-edények már azt bizonyítják, hogy az őslakók értettek a sütéshez, főzéshez, a mi határozott, sőt nagyinak mondható haladás jele.

Az erdőhegyi Körös-mederben s Pécskán egy-egy *agyagkanalat* is leltek⁴⁾, melyek nyél helyett füllel voltak ellátva úgy, hogy a boldog tulajdonos övéhez kötve hordhatta. Az ilyen edényfülek maguk is számot tesznek a műveltség-történelemben. Gyakorlatias módon helyettesítik a csak díszítésre, ritkábban az edény könnyebb fogására szolgáló csücsköket s első sorban az edény felakasztására valók. Ez rendezettebb életmóddal, *lakással* jár; a lakás falára, vagy inkább oldalára aggatták az ilyes tárgyakat. Vagy talán ott álltak sorban a közös tűzhely körül, hogy mindig kéznél lehessenek.

Ily tűzhelyeken voltak az őslakók agyaggyártelepei, fazekas műhelyei. Itt idomították, itt égették ki mindezen edényeket s azon tárgyaikat, mikkel kő- vagy egyéb szerszámaikat helyettesíthették. Dúd, Fazekas-Varsánd, Lippa stb. jó agyagja az őskorban sem lehetett ismeretlen. Néhol, pl. Paulison, határozott nyomai vannak ily műhelynek. Itt égették ki pl. *hálónéhezékeiket*, mikkel azután a közel folyókra, a Marosra és a két Körösre mentek, hogy hálóiukat a vízbe sülyeszthessék⁵⁾. E hálónéhezékekhez, minőket különben kőből is készítettek⁶⁾, a csalódásig hasonlítanak azon agyagsúlyok, miket, a len és kender szabadkézzel való *fonásánál*, az ősszasszonyok használtak. A jobbadán kúpalakú s felül átfúrt pondusokat a

¹⁾ A nemz. muzeumban, 1876. jk. 171. (6—110.) és 302. sz. (7., 22—38., 46—67.) Az aradi lyceumban 43—4., 53—4., 82—3., 97., 99., 114—7., 128—9., 188. sz. A paulisi leletek rajzát, mely az edénydíszítést a maga fejlődésében tünteti föl (1—24. sz.) 1. az előbbi lapon. Köszönetet mondok dr. *Hampel* József úrnak, a nemz. muz. régiségtár őrének, ki a muzeumban levő aradi régiségek kiválogatása és megrajzoltatása körül szíves készséggel támogatott. — ²⁾ Békésm. muz. 86. sz. — ³⁾ Aradon kivált a 162. és 198—201. sz. — ⁴⁾ Az aradi lyceumban 81. és 165. sz. a. — ⁵⁾ U. o. 8., 38., 112. — ⁶⁾ Ilyen van egy az aradi kúnhalomból a Kölcsey-egyesületben.

fonás vagy szövés megfeszítésére alkalmazták, mint a folyókban a hálók súlyának növelésére. Pankotán átfúrt és csiszolt kőgolyók mellett valamivel kisebb ($1\frac{1}{2}$ cm.) átmérőjű agyaggolyót is találtak¹⁾, mely azokkal egy célra szolgálhatott, ha-ugyan — legalább részben — istentiszteleti célokra nem használták. Ez egyszerű pondusok, minőket Ágyán²⁾ és Simándon is találtak³⁾, valamint a különböző *orsófejek* és *orsóaljak*⁴⁾, annak bizonyosságai, hogy az őslakók ízlése az öltözetben való kényelmet is megteremteni ügykezett, ha a varrásnál egyelőre hasított *csonttű*vel kellett is beérnie⁵⁾. Sőt *ékszereket* is aggatott magára; de a mint a vadászi⁶⁾ és székudvar-törökvári lelet mutatja⁷⁾, beérte jónagy cserépgyöngyökkel, vagy állatfogakból összefűzött nyakékkal.

Paulisi őrlőkő.

Vadászaton és halászáton kívül már némi *földműveléssel* is foglalkoztak az ősemberek; agyagedényeiken gyakran látjuk a pelyva nyomát s Paulisról ismerünk egy *kőkést*, vagy sarlót is, mely a gabona learatására szolgált. Az arad-csanádi vasút pályatestének ásatásakor⁸⁾ Szent-Annán és Paulison találtak csillámpalából, aphanitszerű dioritból, vagy csak egyszerű homokkőből való *őrlőköveket* és egyszerű *magzúszókat*⁹⁾, melyekkel a gabonaszemeket liszté törték össze. Egészen a mai tengeri-daráló kövekre emlékeztet a paulisi hegyen talált őrlőkő¹⁰⁾, mely — ha szabad összehasonlítani — legrégibb emléke az Aradmegyében ma úgy kifejtett malomiparnak.

Önmagát kitarítóan képezve, az ősember lassankint odáig jutott, hogy

1) Nemz. muz. naplója, 85. és 165. sz. a. — 2) Békésm. muz. 21. sz. — 3) Török Béla gyűjteményében Simándon. — 4) A szentanna-simándi vasútvonalról az aradi Kölcsey-egyesület régiségei közt, 25., 26. — 5) U. o., 17. sz. — 6) Aradi lyceum, 69. sz. — 7) Ezt az erdő éjszakai részén, a Körös zsilipjének készítésekor találták egy bronzkarperecczel együtt; *Ráczel* székudvari tisztartó őrzi. — 8) A Kölcsey-egyesületé, 24. és 35. U. o. Szent-Annáról újabban is adtak be lapos és gömbölyű őrlőkövet. — 9) Nemz. muz. 1876. — 171. (1., 3—4., 60.) s 302. (12., 39., 43., 45.) — 10) Az aradi lyceumé.

egy-egy *kunyhót* galyabíthatott a közös telep körül s ezekben *mécsest* gyűjtött esténként¹⁾, sőt a homályosabb téli napokon is, hogy a mécs lángjainál könnyebben éleszthető tűz köré telepedve s annál melegebben végezze — kivált a nő — a maga munkáját. Az erdőhegyi, simándi, szentannai és paulisi függő²⁾ — s a simándi és csálai álló — részben csinos — mécsesek³⁾ már a műveltségnek e fejlettebb fokára utalnak.

II. A RÉZ- ÉS BRONZKOR.

Réz- és bronzfokosok, lándzsák, szerszámok és ékszerek. Arany- és ezüsttárgyak. Gyöngyök. A temetkezés módja. A vaskorszak. Barbár pénzek.

A világ haladt, az emberiség fejlett: a mai Aradvármegyében ép úgy és pedig lépést tartva, mint akár a Szajna vagy a Themse partján; sőt nálunk a kifűrt, tehát művésziesebb kőeszközök sokkal számosabbak, mint Dél-Francia és Németországban. A mai Aradvármegye — mint az alföld egyáltalán — nemcsak nem gazdag csonteszközökben, hanem, az erdőhegyi, pankotai s papokhalmi leleteket nem véve, inkább szegénynek mondható a kő-szerszámokhoz képest. De megszűnik ezeknek minden mászt kizáró uralkodása is; a Kárpát s Mátra aljában leginkább képviselt *réz- és bronztárgyak* itt szintén csakhamar feltűnnek. A szegényebbek ugyan még igen sokáig, századokon keresztül használták kőbaltáikat, kővésőiket, kovanyilaikat stb.; a módosabbak azonban már jobban kedvelték a rezet és a bronzot.

Tudvalevőleg *Pulszky* lepte meg azzal a teljesen igazolt állítással tudósainkat, hogy hazánkban egy külön *réz-korszak* előzte meg a bronzkorszakot, kimutatván, hogy rézeszközök nem az ón hiányában készültek⁴⁾. Az általa felsorolt 240 darab réztárgy mellé 241.-nek írhatjuk most már az aradi lyceum gyűjteményében⁵⁾ levő vörösréz fokost, mely mindenesetre hazai, de nem oly biztosan aradmegyei lelet; e részben ajándékozója, fájdalom, nem mondhatott biztosat. A 242. réztárgy azon teljesen ép fokos, melyet Csermőn 1862-ben találtak⁶⁾. Alakja, technikája, de — a mi ennél

¹⁾ Kőkorbéli tárgyak közt találtak egy mécseszt a szentannai avagygyűrűben. (A Kölcsey-egyesületé). — ²⁾ Aradi lyceum 105., 107. és 210. sz.; Kölcsey-egyesület, 33. — ³⁾ Lyceum 6. és 202. — ⁴⁾ *Pulszky* (A rézkorszak Magyarországon, 27. és 58. l.) szerint Lippáról és a murányi szőlőhegyekből (Vingáról) egy-egy rézcákány ismeretes. »A rézszerszámok közt — úgymond az 58. lapon — legsajátságosabbak azon rendkívül hosszú és súlyos csákányok, melyek bronzból sohasem kerülnek elő s mondhatjuk, hogy ezek a legnagyobb és legsúlyosabb fémszerszámok, melyeket az őstörténelmi időkől birunk s melyeket máshol, mint Magyarországon, nem találunk sehol.« *Milleker* szerint (Tört. Értes. 1889. 4. és 5.) a régi Aradmegyének e két emléke a délmagyarorsz. muzeumban van; ez ellen l. *Patzner*, u. o. 15. és 16. l., hol azt is kimutatja, hogy Pulszky hibásan említette lelethelyül Lippát, Csákova helyett. — ⁵⁾ 260. sz. a. — ⁶⁾ U. o. 150. sz. Bárá *Bánhidya* Antal ajándéka.

főbb — anyaga is tökéletesen megfelel az imént említett leletnek¹⁾. A 243. azon rézburkolatú füles karcvésző, melyet 1850-ben Al-Csilen találtak²⁾.

Aradban a milovai s keleten a Biharhegység nyugati lejtősegein a rézbányai, hajdan inkább művelt rézbánya elég anyagot szolgáltatott bronz-eszközökhöz, melyek számára csak önt kellett más vidékről hozatni. S östelepeinken valóban három helyütt, Déznán, Vadászon és Pécskán találtak olvasztó-tégelyeket és bronzsalakot³⁾, míg Pankotán bronzvésző és szarvas-agancsok társaságában bukkantak bronzrögökre⁴⁾. E helyeken tehát műhely volt az őskorban.

Pécskáról egy bronzfokost s egy kerek, laposfejű csákányt ismerünk⁵⁾. Egyszerű nemessége által tűnik ki a paulisi bronz csákány⁶⁾. A már említett pécskai fokosnak fontosságát rendkívül emeli azon körülmény, hogy a szomszédos Peregen 1876 tavaszán több czizelirozott, csigavonalakkal díszített fokost szántottak ki⁷⁾, minőket csak kiváló, ünnepélyes alkalmaknál használtak. Az őslakók tehát már nemcsak az élet mindennapiságára

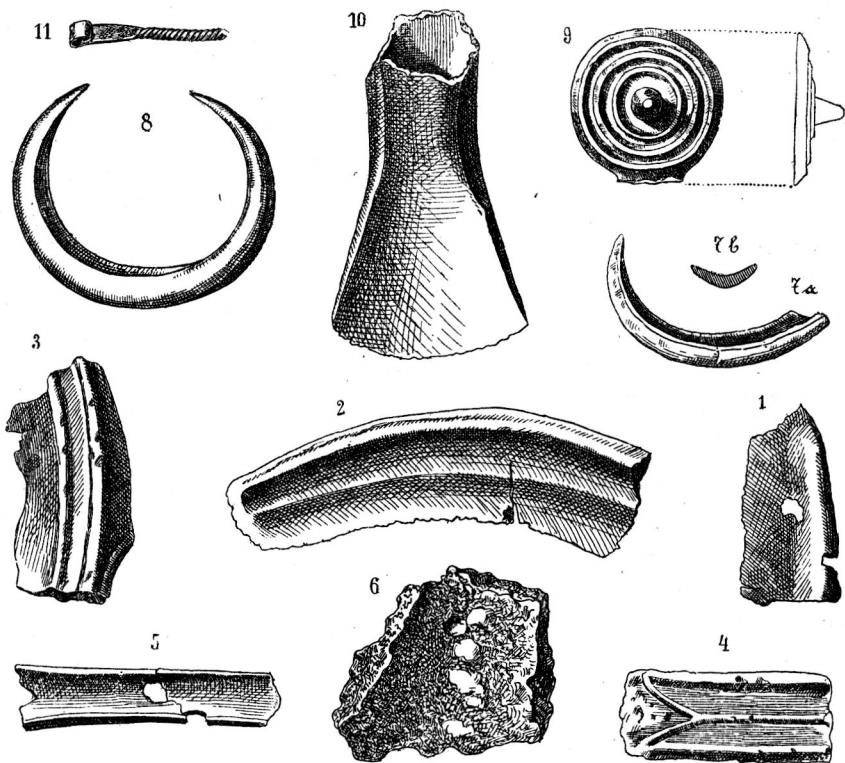
A peregi díszfokos.

gondoltak. Azon tény, hogy e fokos még csiszolatlan s oly állapotban maradt, körülvágás és idomítás nélkül, a mint a mintából kikerült, azt mutatja, hogy Arad őslakói helyben öntötték az ilyes művésziesebb tárgyakat is. A peregi fokos e nemben a nemzeti muzeum legszebb példánya. Baltáin, fokosain kívül lándzsáit is bronzból készítette már e kor, miről a paulisi erősen elégtűlt lándzsahegy tanúskodik. A pécskai bronztőrnek csak pengéje

1) Ez utóbbi tekintetben kétség merülvén fel, kérésemre dr. *Hidegh Kálmán* (ki fém-elemzései s más művei által épen e téren elősmert nevet szerzett a szakirodalomban) önként vállalkozott mindkettőnek vegytani elemzésére; s kiderítette, hogy míg pl. a *Jellenberg* által elemzett bieli bronz-szekerczében 88,4% tiszta réz mellett 10,33% ón s még némi kobalt s álny (Nickel) fordul elő (l. *Jehling*, Neues Handwörterbuch der Chemie), s míg 9 rész rézhöz világszerre átlag 1 rész ónt használtak, addig a csermői fokos csak nyomat mutatja az ónnak; úgy, hogy azt koránsem tekinthetjük ötvénynek, hanem csak fertőzetnek. Már pedig alig van réz, mi természetállapotban némi ezüsttől s más fémektől menten fordúlna elő. (V. ö. *Roscoe*, Chemie. II. 248.) — 2) Nemz. muz. napló, 1851., 7. sz. — 3) Aradi lyceum, 27., 168., 173. A vadászai öntőműhely tárgyai a nemz. muzeumban LI. 28. sz. a kiállítva. — 4) Nemz. muzeum, 85—1884. — 5) Aradi lyceum, 170. sz. Utóbbi (melynek hossza 18,5, szélessége 2,3 cm.) a nemz. muzeumban, 16.6. (1883.). *Hampel* (A bronzkor emlékei Magyarhonban, XXX. tábla, 7. ab.) tévedésből közli egy szép tokos csákány képét, mint vadászai leletet, mivel az Erdélyből került a nemz. muzeumba. (LI. 28.) — 6) Rajza három fölvételben, Tört. Ért. 1876. — 107. 1. Eredetije nemzeti muzeum, 1876. 302. sz., 40. a. — 7) *Lubbock*, A történelem előtti idők. Pulszky bevezetése. II. kötet, XXXVII. 1. (Rajza a XXXV. lapon, XIX. ábra). — A Kölcsey-egyesületnek *Madarász* Antal által ajándékozott teljesen ép bronz fejsze lelőhelyét nem ismerem.

maradt reánk; a penge végén két bronzszeg jelöli azon helyet, hol a markolat kezdődött¹⁾. Elég egyszerűen utalni rá, hogy ezen, a kőnél sokkal élesebb fegyverek nemcsak a műveltségnek, hanem a harciasságnak emelkedése mellett is bizonyítanak.

Másrészt azonban nem szabad csakis vérengző vadat látni a bronzkor emberében. Az alszili füles *véső* és tál²⁾ s a pankotai *véső*³⁾ nyitja meg Aradmegyében a bronzkor békés alkotásainak sorát. Vadászon a Leveles-folyó balpartján levő tégláégetőben a már említett fémrögökön kívül bronzból karikát, *vésőt*, *sarlókés* és *tölcsércső* töredékeit stb. találták⁴⁾, Lippán pedig (a középkori Arad legnagyobb városában) két bronz *kalapácsot* lel-

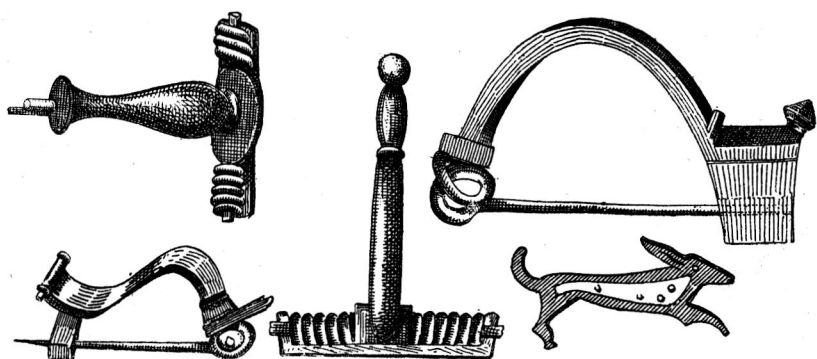
A vadászai bronzlelet.

tek⁵⁾. Valószínűleg Aradmegyéből való a Kölcsey-egyesület füles bronzvéssője is⁶⁾. A lakosok fogékonyak voltak már az élet kellemei iránt s jóval inkább ügyeltek *ruháikra* s *ékszereikre*. Ha azelőtt beérték azzal, hogy

1) Nemz. muz. 16a. (1883.) — 2) Muzeumi jk. 1851. — 3) U. o. 1884., 85. sz., 2. Hossza 6 cm. Medgyaszay L. ajándéka. — 4) U. o. 1870., 120. (1—6.) sz., b. Simonyi L. ajándéka. (L. a mellékelt ábrát. Ezen 1—5. a sarló töredéke, 6. a bronzrög, 7. késhegy keresztmetszettel, 8. bronzkarika, 9. csattdísz, 10. tokosbalta. — 5) U. o. 1874., 1., 344. sz. (Ráth Gy. gyűjteménye.) Ki volt állítva az 1876. évi őstört. congressuson. (Hampel, Catalogue, 143. l.) — 6) 15. sz. a.

állatbőrrel, vagy éppen gyékényfonattal takarják el testök meztelenségét, és hogy csak így védekezzenek az idő viszontagságai ellen, most a ruha czélszerűsége mellett annak külső díszére is ügyeltek. Kaczagányait, mint ezt a pécskai úgynevezett pápaszemes *mellesatt* tanúsítja¹⁾, hatszoroson, hétszeresen hajlított *fibulával*, részént gombos *bronztűvel* tartották össze²⁾. Az efféle tűt, ár gyanánt, *varrásra* is használták, s fonalat, vagy inkább állatbeleket fűztek bele.

Ékszerekre is bizonyos gondot fordítottak már, mit eléggé igazol a fibulák divata. Legszebb lelet e nemben azon aradi három fibula, melyek közül kettő sodrott rugóval, jó tűvel s részént hajlított, részént tág ívalakú előlappal van ellátva, a harmadik pedig bronz alapon fejéren zománczott nyulat ábrázol³⁾. Ez egyúttal az első *kép*, melyet Aradban a bronzkorból ismerünk. — *Kar- és lábpereczeket* elég gyakran találnak az

Aradvidéki fibulák.

ősrégiségei miatt oly nevezetes pécskai sánczban⁴⁾, Vadászon⁵⁾, Székudvaron, Simádon és Gelvácson⁶⁾. Peregen a Szondy-tanyán, dombos helyen, 1 m. mélyen 1885-ben porrá omlott csontvázat, egy fibulát s két bronz karpereczet ástak ki⁷⁾. Vasóján 1881. májusában a felhőszakadás egy hegy oldalából 1 cm. széles és 4 cm. átmérőjű kettős bronzkarikát mosott ki⁸⁾. — Újjaikat is ékesítették; Peregen, Dombegyházán bronz gyűrűket ástak ki⁹⁾.

Sőt feltűnnek már a *nemes fémekből* készült *ékszerek és eszközök* is.

Állítólag aradi lelet három nyílt *aranykarika*, mely két vége felé egyre vékonyodik s egészben rovátkosan van díszítve¹⁰⁾. A szomszéd Pécskáról

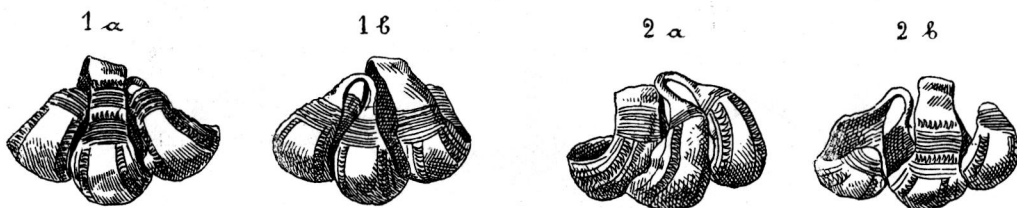
1) Aradi lyceum, 55. sz. — 2) U. ö. 174. sz. — 3) Találták az aradi 3. és 4. sz. vasúti őrház közt. Lóczy Lajos ajándékából — sok mással együtt — a nemz. muzeumé. —

4) Aradi lyceum, 171., 172. és 175. sz. — 5) A nemz. muzeumban. — 6) A székudvari Ráczel tisztartóé, a simándi Török Béláé, a gelvácsi az aradi lyceumé. — 7) Dr. Szondy György tudósítása. — 8) Tört. Értesítő, 1882. — 36. l. — 9) Az aradi lyceumé. — 10) A nemz. muzeumé (ügyv. napló, 75—1883.) Az elsőnek és másodiknak súlya 6.10, a harmadiké 4.6, gramm. Átmérőjük 3—3.3 cm. közt változik. A muzeumba vétel útján került.

— bronz tárgyakkal együtt talált — két *aranylemez*t ismerünk; mindegyik domború, szívalakban háromszorosan hajtva s külsején vésett vonaldíszszel ellátva¹⁾. Az is, ez is pénzül szolgált az ókorban. Az aradi nagyszerű *arany-merőkannáról* és a szentannai *aranykoszorúról* később, a népvándorlás korában lesz szó; de itt sem hagyhatom említés nélkül, mert hiszen kétségtelen, hogy a népvándorlás a bronzkor végén érte e vármegye területét. A zimándi kavicsgödörben talált *fülönfüggők*, *csattok*²⁾, a déznai várban lelt *ezüstfibula*³⁾, a kéthalmi pusztán Heraklitos ezüstjei közt talált

Aradi aranylelet. (Karika-pénz).

Pécskai aranylelet. (Kétoldalról nézve.)

félhold alakú *aranydarab*⁴⁾, stb. kétségtől érdekes adalékai e kor műveltségének.

Fekete-Gyarmaton, egy csontváz mellett, arannyal befuttatott veres-réz-*fibulára* bukkantak⁵⁾, a mi azt mutatná, hogy ragyogni már a kevésbbé módosok is óhajtottak; s e benyomást teszi ránk a vadász bronz boglár töredéke is⁶⁾. A sikló határban állítólag 90 bronz fibulát találtak⁷⁾.

Nagyon kedvelték a színes *gyöngyöket*. Az aradi két khalcedon⁸⁾, a pécskai színes gyöngy⁹⁾, a fekete-gyarmati lapos fejér és gömbölyű zöld gyöngyből álló fűzér¹⁰⁾, a Pil és Székudvar közt a földben 2 méter mélyen egy csontváz és egy kétfelé tört ezüstdarab mellett talált üveg kláris-sor¹¹⁾,

¹⁾ Egynek-egynek súlya 3.90 gr. Az arad-csanádi vasút ajándékából a nemz. muzeumé. (1883. — 16a., 1.) A mellékelt ábrán mindkettőt két állásból lerajzolva közlöm. — ²⁾ Az aradi lyceumban. — ³⁾ A nemz. muzeumban (1857. jk.) — ⁴⁾ *Milets*, Temes- és Aradvármegyék tört. és rég. emlékei. 21. l. — ⁵⁾ 1877-ben. A békésm. muzeumé, 18. sz. — ⁶⁾ Aradi lyceum, 69. sz. — ⁷⁾ Néhány a Kölcsey-egyesületé. — ⁸⁾ 1881-ben a 3. és 4. őrház mellől. A nemz. muzeumé. — ⁹⁾ Nemz. muz. 1883. — 16. Zs., 8. — ¹⁰⁾ A békésm. muzeumé, 6. sz. — ¹¹⁾ Békésm. tört. társ. évk. X. 205.

legfőképp pedig az almás-iratosi vörös, fehér, zöld (véletlenül tehát éppen magyar nemzeti) színű gyöngyfűzér¹⁾ a fényűzés terjedésének tanúi. Némelyik egészen finom anyagból készült s kívülről néha arany sodrottszálakkal volt bevonva. Egy sem az aradmegyei ősipar gyártmánya, hanem — mindenetre már a bronzkorban — külföldről, nevezetesen délről, kereskedelem útján került ide²⁾. Figyelmet érdemel végül azon pillangókkal és négyszögletű üvegdarabokkal ékesített czifra, ezüst dísz tárgy, mely szintén kereskedés útján juthatott Nagy-Iratosra, hol szántásközben, nagy kőhalmaz közt, kőszilánkokkal együtt fedezték föl³⁾.

S nem kevés fényt űzhettek az élők, ha már halottaikat is díszbe öltöztetve tették nyugalomra. Mert e tárgyak jobbadán sírokból kerültek ki. Fájdalom, csak kevésnek felbontásánál ügyeltek az eltemetés módjára. Peregen dombos helyen, valószínűleg mesterséges dombban volt a bronzkori temető. 1886-ban ott, Szondy Imre tanyáján, egy méternyi mélyben találtak egy csontvázat. A csontváz fejjel délnek feküdt; a föld közvetlenül tapadt reá s a koporsónak nyoma sem látszott. A halott jobb karján két darab kinyitható sodrony bronzkarpereczet, melle alatt bronz fibulát találtak; lábfejei közt pedig egy talpas cserépcsészét, mely körül — feltűnő módon — nem fekete, hanem sárga volt a föld. A halott fogai még teljesen épek voltak; a koponyát s a láb- és karcsonatokat ki lehetett emelni, a váz többi része azonban az első érintésre szétmállott⁴⁾. Pécskán, Simándon, Paulison, Szent-Annán több helyütt bolygatták már e kor halottjainak sírját; a csontokat és cserépedényeket azonban csalódva dobták félre a jobbadán kincs után epedő munkások.

A már említett halmokat a kő- és bronzkorban folyton használták; agyagedényeik törmelékeit s halottaik maradványait egyaránt őrzik azok.

Az eddigiekben csak a bronzkorszakról volt szó s egészen figyelmen kívül maradt a *vaskorszak*, melynek emlékeit oly bajos meghatározni. A vas legkevésbé állt ellen az idő viszontagságainak, a nedvesség s a lég hatásának; a simándi és kisjenői őstelepen talált vaslándzsá⁵⁾ — s a paulisi őstelepen kiásott vasnyilhegy ép úgy tartozhatik ezen vaskorszakba, mint a hogy újabb századok gyártmánya is lehet. Szépfalu és Kisfalud közt — a középkori Aradmegyében — egész csontvázakat mos ki az ágyát egyre bővítő Maros; de az onnan kikerült vasnyilhegy, a csontvázak bővebb megvizsgálása nélkül, még semmiesetre sem bizonyíthat a mellett, hogy itt a tulajdonképeni vaskorszak embereinek nyugalmát zavarja a Maros.

Alig hihetni azonban, hogy a görög és római befolyás, vagy pedig a hún és avar hódítás korában az őslakók nem méltányolták volna a te-

1) 1886-ból az aradi lyceumé. — 2) — *Rómer*, Műrégészeti kalauz, I. 48. — 3) Tört. Értes. III. 24. — 4) *Szondy*: Az Egyekből lett Kis-Pereg története. 24. l. — 5) Nemz. muz. napló, 1846—1856. — V. (1847.), 21. sz.

rület vastelepeit, melyek önként kínálták kincseiket. Aradmegyét kétségkívül a bronz- és vaskorszak küszöbén érte a római hódítás és a népvándorlás. Déznáról pl. a bronzkorszakba sorozott szép kelta-érmeket őriz a nemzeti muzeum; de ki nem ösmeri azon úgynevezett *barbárpénzeket*, melyeket a vaskorszakba helyez a tudomány s fölteszi, hogy művelve hatott a vaskorszak mindenütt, hol ilyen pénzek előfordúlnak. Már pedig Ágris, Madrizesty és Szlatina vidékén oly nagyszámúak azok, hogy bizonyító erejüket semmiesetre sem szabad kétségbevonnunk.

Ezzel azonban a történelmi idők küszöbére érkeztünk; s ha még folyton tapogatózva kell is haladnunk, ha mesékkel, gyanításokkal és föltevésekkel vagyunk is kénytelenek kitölteni a mult elbeszélésének hézagait, legalább megvan az az előnyünk, hogy ismerjük már névszerént azon népeket, melyek Aradmegyében is éreztették átalakító hatásukat.

